

به نام خدا

کتابچه هسته پژوهشی خشونت

دانشکده علوم رفتاری و سلامت روان: انستیتو روانپزشکی تهران

تهیه و تنظیم: معصومه محسنی کبیر

دانشجوی دکترای روانشناسی سلامت

مقدمه و کلیات:

بحث خشونت در چند دهه اخیر یکی از دغدغه‌های سلامت عمومی و حقوق انسانی در بسیاری از کشورها بوده است. خشونت نتیجه تأثیر متقابل بسیاری از عوامل محیطی، فرهنگی، اجتماعی، ارتباطی و شخصی است و زندگی و سلامت افراد زیادی را در سراسر دنیا تحت تأثیر قرار داده است. از معیارهای پیشرفت هر جامعه در عصر حاضر توجه به سلامت افراد جامعه و ارتقای آن است. سلامت علاوه بر ابعاد زیستی دارای ابعاد روانی-اجتماعی است که این اجزا به عنوان جزء جدایی ناپذیر سلامت نیاز به توجه درخور دارد. پیامدهای مخرب خشونت بر سلامت جسمی و روانی تمام افراد خانواده اعم از زنان، مردان، کودکان و سالمندان آشکار است. و اینگونه آسیب‌های اجتماعی ناشی از روابط ناسالم انسانی است که بنیان‌های جامعه را به طور جدی تهدید می‌کند.

خشونت طبق تعریف سازمان جهانی بهداشت عبارت است:

از تهدید یا تمایل یا اقدام به استفاده‌ی عمدی از نیروی فیزیکی یا قدرت، علیه خود یا دیگری، گروه یا جامعه که موجب بروز آسیب جسمانی، مرگ، آسیب روانی، ضعف رشد و یا انواع محرومیت‌ها شود.

تعریف سازمان جهانی بهداشت از خشونت، انواع مختلف خشونت را مشخص کرده و ارتباط بین آنها را نشان می‌دهد. خشونت به روش‌های مختلفی دسته‌بندی می‌شود، اما هیچ‌کدام تحلیل فراگیری ارایه نمی‌دهند. دسته‌بندی پیشنهاد شده در اینجا، خشونت را با توجه به علایم مشخصه آن و عامل خشونت به ۳ گروه تقسیم می‌کند: خشونت فرد علیه خود، خشونت بین فردی و خشونت گروهی.

یکی از انواع خشونت، **خشونت خانگی** است که **در دسته خشونت بین فردی** قرار گرفته و عبارت است از:

خشونت‌هایی که بین افراد خانواده و شرکای زندگی رخ می‌دهد که اغلب و نه همواره در درون منازل اتفاق می‌افتد.

خشونت خانگی شامل کودک‌آزاری، همسرآزاری و آزار سالمندان است. این خشونت می‌تواند به این اشکال اتفاق بیفتد: روانی و کلامی، اقتصادی، جسمانی و جنسی.

همسر آزاری یا به عبارتی خشونت علیه همسر در برگیرنده هرگونه رفتار در یک ارتباط نزدیک و صمیمی است که باعث آسیب جسمی، روانی یا جنسی فرد مقابل شود. این رفتارها شامل:

- خشونت فیزیکی مانند سیلی زدن، ضربه زدن، مشت زدن
- بدرفتاری روانی مانند تهدید، تحقیر و خوار نمودن
- مقاربت و اشکال دیگر ارتباط جنسی اجباری (این امر در همه فرهنگ‌ها مورد قبول نمیباشد)

• رفتارهای کنترل‌کننده متفاوت مانند جداکردن زن از خانواده و دوستان، زیرنظرداشتن رفت و آمد و محدود کردن دسترسی وی به اطلاعات یا کمک. تکرار چنین سوءاستفاده‌ای در بین زوجین موجب تخریب شخصیت و تحقیر زنان می‌شود.

پیامدهای خشونت خانگی شامل پیامدهای اجتماعی از قبیل هزینه‌های پیگرد قضائی، فزونی آمار طلاق، بزهکاری، جرم، خودکشی، اعتیاد، روسپیگری و خودسوزی میباشد. همچنین خشونت خانگی میتواند به پیامدهایی فردی از قبیل آسیب به سلامت روان و اعتماد بنفس، نقص عضو، سقط جنین و حتی مرگ منجر شود. پیامدها در سطح خانواده عبارتند از افزایش احتمال طلاق، افسردگی، روی آوردن به سحر و جادو و از میان پیامدهای تربیتی و روانی میتوان به یادگیری خشونت توسط فرزندان، فرار از خانه، اضطراب، مشکلات مربوط به خواب و تغذیه و افکار خودکشی اشاره کرد. رشد روزافزون آگاهی و حساسیت جوامع نسبت به موضوع خشونت خانگی، به ویژه خشونت علیه زنان بیانگر آن است که خشونت خانگی، پدیده‌ای نادر و ناچیز نیست، بلکه شامل رفتارهای زیادی است که حقوق قربانیان را نادیده گرفته، مشارکت آنها را در جامعه محدود می‌کند و به سلامتی و رفاه آنها آسیب میرساند.

در کنار خشونت خانگی، پدیده **نزاع های جمعی و خشونت با سلاح سرد** نیز مشکلاتی را برای کشور ایجاد کرده است که از سوی قوه قضائیه این گروه به یاری رسانیدن به دست اندرکاران دیگر در کنترل خشونت فراخوانده است. این پدیده در مناطقی از کشور که به شدت متأثر از ارزش های سنتی و طایفه ای خود می باشند و گرایش و پایبندی کمتری نسبت به ضوابط اجتماعی، حقوق شهروندی و قانون دارند بیشتر مشهود است. بیشترین مراجعات به سازمان پزشکی قانونی پرونده های نزاع هستند که سیر صعودی دارند.

به منظور حل چالشهایی که ذکر شد پژوهشهای بسیاری در دهه گذشته در ایران و به ویژه توسط **"دانشکده علوم رفتاری و سلامت روان: انستیتو روانپزشکی تهران"** صورت گرفته که منجر به تدوین **"پیش نویس سند ارتقای ایمنی و پیشگیری از خشونت خانگی"** شد. این سند گامی در راستای تحقق اهداف مندرج در ماده ۲۲۷ قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه می‌باشد. در این ماده تهیه و تدوین سند ملی امنیت بانوان و کودکان در روابط اجتماعی پیش‌بینی شده و دولت با مشارکت و برنامه ریزی نیروی انتظامی ج.ا.ا، قوه قضائیه، سازمان بهزیستی کشور، شهرداری، وزارت کشور، شورای عالی استانها، مرکز امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، وزارتخانه‌های بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و تعاون، کار و رفاه اجتماعی به عنوان مسئول تهیه و تدوین سند یادشده معرفی شده‌اند. هدف نهایی از طراحی این سیاست عبارت است از کاهش میزان فراوانی و شدت خشونت خانگی، در انواع جسمانی و آسیب جسمی و روانی ناشی از آن در قربانیان که از طریق تغییر نگرش و آگاهی بخشهایی

از جامعه که با پدیده همسرآزاری درگیرند؛ و تعیین راهبردهای پیشگیرانه ملی در زمینه ی خشونت خانگی عملی خواهد شد.

چشم انداز هسته پژوهشی:

با توجه به سابقه چندین ساله انستیتو روانپزشکی ایران در انجام موفق پژوهش درباره خشونت در تهران و استان های کشور و همچنین داشتن کادر علمی توانمند و با تجربه، پتانسیل لازم برای پیشگام بودن در انجام پروژه ها در زمینه خشونت را دارا می باشد در راستای مطالب ذکر شده چشم انداز و اهداف هسته پژوهشی خشونت عبارتند از:

- انجام طرح های پژوهشی در راستای اهداف کشور در حوزه پیشگیری از خشونت.
- ارائه خدمات مشاوره فنی به ارگانهای متولی پیشگیری از خشونت در سطح کشور.
- کمک به تولید و ترجمان دانش در حوزه پیشگیری و درمان پیامدهای خشونت.

ماموریت هسته پژوهشی:

در راستای اهداف ذکر شده هسته پژوهشی در تلاش است که بتواند در زمینه پیشگیری از خشونت در تمامی سطوح آن (اول، دوم، سوم) نقش فعال داشته باشد و با فعالیت های پژوهشی و تهیه مستندات علمی بتواند مشاوره های لازم را به ارگان های ذیربط درگیر خشونت بدهد و همچنین در پژوهش های ارگان های مذکور در این زمینه، فعالانه همکاری نماید.

خطوط تحقیقاتی هسته پژوهشی:

- پیشگیری از خشونت خانگی
- حمایت طلبی برای افراد خشونت دیده
- روان سنجی پرسشنامه های سنجش خشونت
- پیشگیری از خشونت در نزاع دسته جمعی و استفاده از سلاح سرد
- خشونت علیه کودکان
- بیماریهای روانتی در افراد خشونت دیده

راهکارهای بلند مدت:

- همکاری با سازمان های ذینفع داخلی و خارجی از جمله سازمان جهانی بهداشت، هدایت پژوهشها و پایان نامه ها در جهت حل معضلات کشور و نظام سلامت در حوزه خشونت
- انجام طرح های پژوهشی و نظارتی مورد نیاز نظام سلامت.
- انتشار نتایج تحقیقات در نشریات معتبر

نتایج مورد انتظار از اجرای راهبردها:

با توجه به تجربه انجام پژوهش های موفق و برخوردار بودن از کادر علمی مجرب انتظار می رود که در راستای اهداف تعیین شده بتوان در جهت **پیشگیری از خشونت در تمامی سطوح** آن نقش فعال داشته باشد.

برنامه کوتاه مدت:

- مدل یابی در حمایت از افراد خشونت دیده در ارگانهای ذیربط (پایلوت در منطقه نه تهران)
- طراحی و اجرای طرح های مطالعاتی حوزه پیشگیری از خشونت و همکاری علمی با معاونت فرهنگی و پیشگیری از وقوع جرم قوه قضاییه.
- برگزاری کارگاه های آموزشی در برخورد و مشاوره با افراد خشونت دیده

برنامه میان و بلند مدت:

- کمک به راه اندازی عرصه های (فیلد) اجرایی، آموزشی و پژوهشی پیشگیری از خشونت.
- حضور فعال در پروژه های مربوط به خشونت در کل کشور
- برگزاری کارگاه های آموزشی ویژه کارکنان ارگان های ذیربط در برخورد با فرد خشونت دیده
- کمک به درمان و مشاوره تخصصی افراد خشونت دیده

ارکان هسته پژوهشی:

مسئول: دکتر جعفر بوالهری

دستیار: معصومه محسنی کبیر

ترجمان دانش: دکتر سید کاظم ملکوتی

اعضا گروه پژوهشی :

- دکتر جعفر بوالهری روانپزشک و استاد دانشگاه علوم پزشکی ایران
- دکتر سید کاظم ملکوتی، روانپزشک و دانشیار دانشگاه علوم پزشکی ایران
- دکتر محمد باقر صابری زفرقندی روانپزشک و استادیار دانشگاه علوم پزشکی ایران
- دکتر شهربانو قهاری، روانشناس بالینی و استادیار دانشگاه علوم پزشکی ایران
- دکتر مانا طباطبایی راد دکتری جامعه شناسی
- معصومه محسنی کبیر دانشجوی دکتری روانشناسی سلامت
- مریم زمانی کارشناسی ارشد مددکاری و دانشجوی کارشناسی ارشد بالینی
- هاجر پهلوانی کارشناسی ارشد بالینی

- پوران صفوی کارشناسی ارشد بالینی
- سیرا معصومیان دکترای روان شناسی بالینی
- عیسی کریمی کارشناسی ارشد بالینی
- نازنین فرخی کارشناسی ارشد بالینی
- مهسا کرمی کارشناسی ارشد بالینی
- رومینا نگاری کارشناسی ارشد بالینی

گزارش کوتاه فعالیتها:

طرح های در حال اجرا:

۱- طرح پایلوت پیشگیری از خشونت خانگی در منطقه ۹ شهر تهران، این طرح در نظر دارد با اجرای پایلوت در یک نقطه شهری (منطقه ۹ شهر تهران)، برنامه حمایت طلبی Advocacy program را در جهت ایجاد مشارکت افراد، سازمانها و نهادهای ذینفع در اجرای طرح به اجرا و آزمایش بگذارد که بخش حمایت طلبی در حال اجراست.

۲- همکاری و مشاوره فنی برنامه کمیته ملی و پیشگیری از خشونت در قوه قضائیه

- نقشه راه و برنامه عمل پیشگیری از خشونت در نزاع دسته جمعی و استفاده از سلاح سرد.
- بررسی و مطالعه برنامه جامع وسامانه مند و تدوین ابزارهای پایش و ارزیابی کننده خشونت در کشور.

۳- تدوین کتابچه ابعاد فرهنگی و دینی پیشگیری از خشونت خانگی: راهنمای کارکنان بهداشتی

۴- همکاری و ارائه مشاوره به معاونت بهداشتی دانشگاه علوم پزشکی ایران و وزارت بهداشت در اجرای برنامه های پیشگیری در خشونت در دانشگاهها.

۵- پیگیری تصویب سند ملی پیشگیری از خشونت خانگی در وزارت بهداشت.

۶- **تدوین پروپوزال طرح ملی** پیشگیری از خشونت خانگی که در حال حاضر تحت داوری قرار دارد

۷- تصویب پروپوزال کیفی در خصوص اداراک قربانیان از خشونت که در حال اجراست. این پروپوزال توسط رومینانگاری نوشته شده و توسط اعضا در جلسه نقد و بررسی شد در پژوهشیار ثبت و تایید شد

۸- طرح مقایسه پاره ای از تغییرهای روان شناختی در زنان قربانی خشونت و عادی که در جلسات متعدد هسته خشونت بحث و بررسی شد و در نهایت پایان نامه شد که در حال اجراست دکتر قهاری مشاور این پایان نامه هستند.

۹- تشکیل جلسات متعدد (۰ جمعا ده جلسه) برای بحث و تبادل نظر در باره سه طرح در دست اقدام

طرح های خاتمه یافته:

۱- طرح پژوهشی پیشگیری از خشونت خانگی در نظام بهداشتی کشور با همکاری دفتر امور زنان وزارت بهداشت در ۴ دانشگاه کشور. در منطقه ۶ شهر تهران و مناطق شهری و روستایی هشتگرد. هدف: طراحی برنامه‌ی موثر در کاهش میزان فراوانی و شدت همسر آزاری جسمانی و آسیب جسمی و روانی ناشی از آن در قربانیان خشونت و تغییر نگرش و آگاهی کارکنان بهداشتی و قربانیان و مرتکبین همسر آزاری، همچنین تعیین شیوع و شدت همسر آزاری جسمانی در زنان جمعیت عمومی در طول زندگی مشترک و یکسال گذشته. تاریخ اجرا: ۱۳۸۵

بواله‌ری جعفر، رسولیان مریم، حکیم شوشتری میترا، حبیب و همکاران

۲- طرح پژوهشی پیشگیری از خشونت خانگی در ایران با عوامل خطر و سیاست‌های پیشگیرانه مرکز مدیریت حوادث و فوریت‌های پزشکی وزارت بهداشت و دفتر سازمان جهانی بهداشت (بندرعباس، یزد، خراسان رضوی و اهواز). این طرح با هدف اصلی خشونت خانگی و بر اساس مرور اطلاعات منتشر شده در مورد خشونت خانگی بر اساس مرور اطلاعات منتشر شده در مورد خشونت خانگی در ایران طی سالهای ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۷، همچنین تهیه نقشه نظری، شناسایی وضعیت و ظرفیت‌های گروه‌های مرتبط با پیشگیری و کنترل خشونت خانگی در استان‌های منتخب در کشور، همچنین خصوصیات جمعیت شناختی قربانیان و مرتکبین خشونت خانگی و تعیین عوامل خطر آن در مراجعان به مراکز بهداشتی درمانی را مورد مطالعه قرار داده است. تاریخ اجرا: ۱۳۸۶.

بواله‌ری جعفر، رسولیان مریم، جلالی ندوشن امیر حسین، حبیب و همکاران

۳- طرح پژوهشی پیشگیری از خشونت خانگی در نظام بهداشتی کشور در ۳ دانشگاه (شهرکرد، ایلام، گلستان) و دانشکده پزشکی دزفول با هدف مداخله آزمایشی اجرای طرح در شبکه‌های بهداشتی کشور و مداخله به صورت آموزش مهارت‌های زندگی به قربانیان خشونت مراجعه کننده به مراکز بهداشتی درمانی، و بررسی تغییر در رفتارهای خشونت آمیز و کیفیت زندگی قربانیان خشونت. تاریخ اجرا: ۱۳۸۷.

بواله‌ری، جعفر، رسولیان، مریم، کریمی کیسی، عیسی.

۴- طرح پژوهشی ارتقاء ایمنی و پیشگیری از خشونت خانگی در همکاری با وزارت بهداشت و دفتر سازمان جهانی بهداشت. هدف: تدوین سند سیاست پیشگیری از خشونت خانگی در نظام بهداشتی کشور. بواله‌ری جعفر، جلالی ندوشن امیر حسین، قنبری جلفایی عاطفه، مسعودی فرید و همکاران

تاریخ اجرا: ۱۳۹۲. بواله‌ری جعفر، جلالی ندوشن امیر حسین، قنبری جلفایی عاطفه، مسعودی فرید و همکاران

۵ - بررسی میزان فراوانی همسر آزاری در شهر تهران در سال ۱۳۸۴.

دکتر شهربانو قهاری، دکتر جعفر بواله‌ری، دکتر احمد خانیها، دکتر لیلی پناغی، دکتر یوسفی.

گزیده ای از مقالات:

- همسرآزاری، بررسی نظریه‌ها و مدل‌های مداخلاتی: ارائه مداخلاتی مبتنی بر نظام مراقبت‌های اولیه بهداشتی در ایران (۱۳۹۴). رسولیان، م، بوالهروی، نجومی، مرضیه، حبیب، سپیده میرزایی، مصلح. مجله روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران، سال بیست و یکم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴.
- ۲- عوامل خطر و محافظت کننده خشونت خانگی فیزیکی علیه زنان در کشورهای حوزه مدیترانه شرقی: مرور نظام‌مند و فراتحلیل (۱۳۹۱). داوری، فرنوش، رسولیان، مریم، احمدزاداصل، مسعود، دکتر مرضیه نجومی. مجله روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران، سال هجدهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۱.
- ۳- نقش ویژگی‌های جمعیت شناختی و روان شناختی در پیش بینی خشونت در قربانیان همسرآزاری شهر تهران. (۱۳۸۹). عاطف وحید محمدکاظم، قهاری شهربانو، زارعی دوست الهام، بوالهروی جعفر، کریمی کیسمی عیسی.

برخی کتاب‌ها:

- ۱- مهارت‌های زندگی ویژه زنان خشونت دیده برای پزشکان عمومی و کارشناسان بهداشتی نویسندگان: دکتر شهربانو قهاری، دکتر جعفر بوالهروی، با همکاری و زیر نظر دکتر عصمت باروتی
- ۲- مهارت‌های زندگی ویژه زنان خشونت دیده: دکتر شهربانو قهاری، دکتر جعفر بوالهروی، دکتر عصمت باروتی
- ۳- راهنمای آموزش مهارت‌های زناشویی برای کارشناسان، مربیان و پزشکان: دکتر فهیمه فتحعلی لواسانی، زیر نظر دکتر محمد کاظم عاطف وحید، با همکاری، دکتر جعفر بوالهروی و دکتر عصمت باروتی
- ۴- آسیب شناسی وفاداری در زندگی زناشویی: دکتر دان-دیوید لاسترمن. ترجمه: بنفشه فرزین راد، سعیده زوزیان، سارا واجب منفرد، زیر نظر و به ویراستاری دکتر جعفر بوالهروی.

متون آموزشی در ارتباط با خشونت خانگی:

ویژه کارکنان بهداشتی (چاپ نشده): تدوین دکتر مریم رسولیان، دکتر سپیده حبیب، دکتر جعفر بوالهروی و همکاران.

۱. متن آموزشی پیشگیری از همسر آزاری در نظام بهداشتی : ویژه پزشکان عمومی و کارشناسان بهداشتی
۲. متن آموزشی پیشگیری از همسر آزاری در نظام بهداشتی : ویژه فرد مسئول طرح
۳. متن آموزشی پیشگیری از همسر آزاری در نظام بهداشتی : ویژه کاردان‌های بهداشتی
۴. متن آموزشی پیشگیری از همسر آزاری در نظام بهداشتی : ویژه بهورزان و رابطین بهداشتی

۵. متن آموزشی پیشگیری از همسر آزاری در نظام بهداشتی : ویژه خدمات تخصصی جهت مداخله و پیشگیری از همسر آزاری.
۶. بروشورهای آموزشی در رابطه با خشونت:
رسولیان مریم، حبیب سپیده، حکیم شوشتری میترا، عابدی شیوا،
- آموزش مهارت‌های زندگی
- بروشور اعتیاد در خانواده
- متن آموزشی مرتکبین همسرآزاری
- متن آموزشی جمعیت عمومی
- متن آموزشی قربانیان همسرآزاری

پایان نامه ها:

- ۱- تاثیر تنبیه بدنی والدین بر بروز رفتارهای پرخاشگرانه در کودکان ۷-۱۱ سال مدرسه رو در مدرسه‌های دولتی شهرتهران.(۱۳۷۷). فاطمه قدیری لشکاجانی
- ۲- کارآمدی بازی درمانی کارآمدی بازی درمانی شناختی-رفتاری در کاهش پرخاشگری کودکان مبتلابه اختلال سلوک.(۱۳۸۰). زهرا باعدی.
- ۳- مهارت‌های اجتماعی، آموزش کنترل خود و آموزش اداره مشروط در کاهش رفتار پرخاشگرانه کودکان. ۱۳۷۲. محمد ناظری.
- ۴- تنبیه بدنی والدین بر بروز برخی رفتارهای پرخاشگرانه در کودکان ۷-۱۱ سال مدرسه رو در محیط. ۱۳۶۸. ترانه تقوی لاریجانی.
- ۵- ابتلا به خشونت خانگی و استفاده از خدمات نظام سلامت در زنان متاهل ساکن شهر تهران در سال ۱۳۹۰. احمدزاد اصل مسعود، مریم رسولیان.
- ۶- ابتلا به خشونت خانگی و افسردگی و اضطراب در زنان متاهل شهر تهران. ۱۳۹۰. زارعی نوشین، رسولیان مریم
- ۷- تجربه ی خشونت خانگی توسط پزشکان و پرسشگری از مراجعین. ۱۳۹۲. جودکی آزاده ، رسولیان مریم، جلالی امیر حسین

منابع مورد استفاده و منابع برای استفاده بیشتر:

- ۱- ابلاغیه مورخ ۸۷/۱۰/۲۱ مقام معظم رهبری راجع به سیاستهای کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در امور اجتماعی؛ بندهای ۱۲-۱۴
- ۲- بوالهروی، ج. رسولیان، م. حبیب، س. نجومی، م. عابدی، ش. حکیم شوشتری، م. کریمی، ع. (۱۳۸۹). گزارش نهایی طرح پیشگیری از همسرآزاری در نظام بهداشتی کشور، انستیتو روانپزشکی تهران - مرکز تحقیقات بهداشت روان، معاونت سلامت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (اداره سلامت روان).
- ۳- آقابیگولی، عباس و آقاخانی، کامران (۱۳۸۶) بررسی پدیده همسرآزاری در شهر تهران در سال ۱۳۷۹ مجموعه مقالات آسیب های اجتماعی ایران، انجمن جامعه شناسی ایران تهران: آگه
- ۴- شادی طلب، ژ. قاضی طباطبایی، م. محسنی تبریزی، ع. مرجایی، س. ه. (۱۳۸۵). مروری بر پژوهش های انجام شده در زمینه خشونت علیه زنان در سطح ایران. صندوق جمعیت سازمان ملل متحد.
- ۵- رفیعی فر، ش. مروری بر تعاریف، عوامل و عواقب خشونت در خانواده و روش های پیشگیری از آن در اسناد سازمان جهانی بهداشت

- ۶- سازمان جهانی بهداشت، یونیسف. (۲۰۰۸). گزارش جهانی پیشگیری از آسیبهای کودکان، ترجمه: رفیعی فر، ش. مودن جامی، م. حیدری والا، ح. رضایی میرقائد، الف. امیرخانی، م. یمانی، ت. فولادبند، ف. میرغلامی، م. تهران: انتشارات مهر راوش
- ۷- سیمای کلی بروز حوادث در ایران، با تمرکز بر روی حوادث رخ داده در ایران ۱۳۸۷- ۱۳۸۴ اداره پیشگیری از حوادث، مرکز مبارزه با بیماریها، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی